

פתח דבר

איתן בר־יוסף

כמו כמה מהטקסטים שפתחו את גיליונות תיאוריה וביקורת לאורך השנים, גם פתח הדבר הזה נכתב זמן קצר לאחר תום מלחמה – והפעם, "מבצע צוק איתן", שהחל ב־8 ביולי 2014, הסתיים בהפסקת אש ב־26 באוגוסט וגבה מחיר דמים עצום: כ־2,200 הרוגים בצד הפלסטיני (המספר הסופי, כמו גם ההתפלגות בין לוחמים לאזרחים, נתונים במחלוקת); 74 הרוגים בצד הישראלי (67 חיילים ושבעה אזרחים).

מצד אחד, דומה שסבב הלחימה האחרון בין ישראלים לפלסטינים קבע שיאים חדשים של אלימות. הפלסטינים, בירי רקטות עיקש, הצליחו לשבש את החיים בישראל במשך שבועות ארוכים, למרות (ויש שיטענו דווקא בגלל) יירוטי "כיפת ברזל"; כוחות חמאס הוציאו להורג פלסטינים שנחשדו בשיתוף פעולה עם ישראל. הישראלים, מצדם, עשו שימוש בעוצמת אש חריגה – למשל במימושו של "נוהל חניבעל", שבמהלכו, כדי לסכל שבי חייל, נורתה אש פראית וחסרת הבחנה שהתעלמה במופגן ממספר הנפגעים. ישראלים שנחשדו בשיתוף פעולה עם האויב אמנם לא הוצאו להורג, אבל המבצע לווח בישראל בגלל חסר תקדים של השתקה, הדחקה והדרה. כל ניסיון לערער על צדקת הדרך, או אפילו להזדהות עם סבלם של הפלסטינים, נענה מיד באלימות על סוגיה השונים: מפגינים הוכו, עובדים פוטרו, עיתונאים נרדפו, אקדמאים ננזפו. עוצמתן של תגובות השטנה ברשתות החברתיות רק חיזקה את התחושה שקיץ 2014 היה אפל מאי פעם.

מצד שני, ברור שהקיץ הזה שכפל, שחזר ומחזר את כל הקיצים (והחורפים) שקדמו לו, ושגם במהלכם ביקשה ישראל לכתוש, לרסק ולחסל את "תשתיות הטרור" בעזה. האלימות המתעצמת רק הדגישה עוד יותר את המעגליות הנצחית. במסה שפורסמה בכתב העת המקוון *Critical Legal Thinking* ב־11 ביולי 2014 (בשלב הזה דובר על מאה קורבנות פלסטינים) התחקה חוקר המשפט נימר סולטני על המחזוריות כפי שתוארה בתקשורת העולמית ("ישראל שוב הורגת פלסטינים"; או "ישראל שוב נדרשת להגן על עצמה מפני הטרור הפלסטיני") ועמד על החובה לפענח מה בעצם עומד מאחורי המחזוריות הזו. לדברי סולטני, גם אם נוח לפרש את השימוש התכוף ב"שוב" או ב"עוד פעם" כמחווה רטורית או כסימפטום של ייאוש, אסור להסתפק בקריאה השטחית הזו: ה"עוד פעם" חושף את דינמיקת הכוחות ואת המנגנון

הבסיסי המעצב את היחסים בין כובש לנכבש; ה"שוב" מחייב אותנו לחשוף את ההקשר, לא למחוק אותו.¹

עריכת הגיליון החלה חודשים רבים לפני "צוק איתן", אבל לא מפתיע שחלק ניכר מהחומרים המתפרסמים בגיליון מתכתבים בצורות שונות עם האלימות של קיץ 2014 ובעיקר מספקים את אותו הקשר — פוליטי, היסטורי, חברתי ותרבותי — החיוני כל כך להבנת האלימות: מקומה של מערכת המשפט הישראלית בהצדקת הכיבוש ובהעמקתו; נוכחותה הנסתרת, אך העיקשת, של הנכבה במרחב ובנוף; יכולתו של הפרט לעמוד כנגד המנגנון הפטרייטי ההגמוני; חוכמת הבריבעד של ראשי מערכת הביטחון; המבט מהמזל"ט והיכולת למחוק — באופן מטפורי וממשי כאחד — את בני האדם החיים מתחתיו.

מבין כל הטקסטים, מאמרו של מוריאל רם, "הנקרוגרפיה הפוליטית של המתח: על תיאוריה, ביקורת וזומבים", מציע דיון אקטואלי במיוחד הקושר בין התפתחויות עכשוויות במחשבה הביקורתית, בתרבות הפופולרית ובמציאות החיים בישראל/פלסטין. הזומבי, מזכיר רם, כבר איננו רק דמות אזורית המופיעה בסרטי אימה זניחים: מאז סוף שנות התשעים הוא ניצב במוקדם של דיונים תיאורטיים מעמיקים בשורה ארוכה של דיסציפלינות. המאמר בוחן את מעמדו המשתנה של הזומבי, את אופני ייצוגו ואת סוגי הביקורת שנוכחותו מייצרת כמטפורה פוליטית. עיקר הדיון ממקם את הזומבי ביחס למושג פוסט־הומניזם, המניח כי ה"אנושי" מכונן באינטראקציה מתמדת עם מה שמוגדר כאחר ושונה ממנו. רם בוחן כיצד מצבו הפוסט־הומני של הזומבי בא לידי ביטוי בשני רבדים שונים. ברובד האחד, נוכחותו הגופנית של הזומבי פורעת את הסדר הנורמטיבי המבחיין בין חיים למוות. ברובד השני הרפלקסיה על דמותו של הזומבי חורגת מההתמקדות באינדיבידואל ועוסקת בחציית סף אשר מעבר לו קיומה של החברה כולה מוטל בספק; ברובד הזה, הדיון במעמדו הפוסט־הומני של הזומבי מתקשר לשיח התיאורטי על "מצב החירום". חלקו המסיים של המאמר מתמקד במופעיו של הזומבי במרחב הישראלי (למשל, בסרט הקולנוע ההוליוודי *World War Z*) כדי לברר באמצעותם אם דווקא האטרקטיביות של הזומבי בשנים האחרונות הקהתה את יכולתו לשמש כלי לניתוח ביקורתי.

מאמרו של רם נכתב, מטבע הדברים, לפני "מבצע צוק איתן", שבמהלכו נעשה בתקשורת הישראלית שימוש רב בדימויים חזותיים ומילוליים של זומבים. העיתונאי אברי גלעד, למשל, פרסם בעמוד הפייסבוק שלו מסמך שזכה לכינוי "פוסט הזומבים" (ושאותו קיבל, לדבריו, מ"כותב שמעדיף להישאר אלמוני"). "עשרות מנהרות התקפיות שמסתיימות בתוך ערי הדרום אינן מנהרות טרור, הן תשתית כיבוש קרקעי", נכתב בפוסט, המאמץ את התסריט האפוקליפטי של סרטים על זומבים — המסתערים קדימה, צמאי דם, ללא לאות — כדי להמחיש את האיום הצפוי לישראל: "אם לא היינו מפתיעים את עצמנו בתגובה החריפה לחטיפת הנערים, החמאס

Nimer Sultany, "Repetition and Death in the Colony: On the Israeli Attacks on Gaza," 1
Critical Legal Thinking, July 11, 2014, <http://tinyurl.com/qds8mz7>

בתזמון המתאים לו היה מזרים אלפים דרך המנהרות לכיבוש ערים ומוצבים צבאיים, אלפים רבים של חיילים שמחופשים לחיילי צה"ל, הורגים, כובשים וחוטפים".² תחושת הקורבן של הישראלים, המנוסחת במונחים של מחזוריות נצחית ובלתי נמנעת ("ישראל שוב נאבקה על עצם קיומה"), מתמזגת בתיאור הזה עם המחזוריות הנחשולית וחסרת ההיגיון המאפיינת את איום הזומבים. האלימות הפלסטינית מוצגת כתשוקה קמאית, בלתי נשלטת וחסרת פשר לכלות כל דבר חי; לכלות את האנושיות (כלומר את הישראליות) עצמה.

בתגובה לדימויים הללו, פרסם המחזאי אמיר ניזאר זועבי מאמר פיוטי בעיתון הארץ שבו הפנים את זיהוים של הפלסטינים כנחיל של זומבים, מתים-חיים, אילמים וחסרי תודעה — והפליג אתו קדימה. אל מול הפרשנות הדה-היסטורית של "פוסט הזומבים", מאמרו של זועבי משיב לסיפור את ההקשר ההיסטורי — גם אם הוא מנוסח כאן, למרבה האירוניה, כקץ ההיסטוריה. "עשר שנים ושבעה מבצעים אחרי מבצע 'צוק עופרת עמוד איתן' הושלמה המשימה", כתב זועבי:

עזה עלית ננטשה. עזה כולה עברה אל מתחת לאדמה. גברים נשים וטף, עם רב. חפרנו שכונות שלמות, רחובות, כבישים, בתי ספר, תיאטראות, בתי חולים. חפרנו תמונת ראי של הארץ שנשטנו למעלה. התייאשנו מהחלום לצאת מהרצועה. מההבטחות להסיר את המצור, מהצפיפות ומהרעב, ועשינו מעשה. אנחנו, שהותקפנו מהשמים, מהים, מהשדות, שפצצות של טונה הומטרו על ראשינו בסבבים חסרי תכלית של הרג, הפנינו עורף לחיים. אנחנו, שהעולם שכח אותנו, החלטנו לגמול לו באותו מטבע, ושכחנו אותו. אחרי שנואשנו מהעולם, מהפחד, מהדם, לא נותר לנו מפלט אחר זולת האדמה. קברנו את עצמנו חיים.³

מצבם של הפלסטינים כמתים-חיים המסתתרים במעבה האדמה מאפשר להם לשמור על ניצוץ של אנושיות. מחופרים מתחת לתל אביב, הם שומעים את "עדרי התעמולה צועקים בקול גדול 'מוות לעזה', 'מוות לאמנים', 'מוות למי שלא מוחא כפיים', 'מוות למי שלא מתיישר בשורה', 'מוות לחיים'". התיאור הזה, המדגיש את גל האלימות ששטף את ישראל בקיץ 2014 ואת אובדן החמלה והאמפתיה, מצמיד את דימוי הזומבי דווקא לישראלים — שבמהלך המלחמה רדפו במבט מזוגג כל בן אנוש שנתפס כדיסידנט, ואילו מיד עם תום המבצע שקעו באמנויה מוחלטת: עד הפעם הבאה. כאמור, בתום מאמרו תוהה מוריאל רם אם הפופולריות המתגברת של הזומבי הפכה אותו למושג שחוק מדי, שאיבד את הפוטנציאל הביקורתי-חתרני שלו (כלומר, ייתכן שהזומבי הפך ל"קטגוריית זומבי", מונח שטבע אולריך בק בשנות השמונים). "צוק איתן", לפחות, מוכיח שמוקדם מדי להספיד את הפוטנציאל המושגי הטמון בו.

<http://tinyurl.com/177lnpz> 2

3 אמיר ניזאר זועבי, "יום אחר, כשנצוץ מאיזו מנהרה", הארץ, 4.8.2014.

*

כמו המאמר הפותח, מרבית מאמרי הגיליון עוסקים בנזילותם של גבולות — לא רק הגבול המפריד לכאורה בין חיים למוות, אלא גם גבולות משפטיים, חברתיים, תרבותיים ולשוניים. יחד, וכל אחד לחוד, המאמרים עוסקים בהבנייתו של המרחב בישראל/פלסטין, הן מבחינה ממשית, הן מבחינה מדומיינת.

סמדר בן-נתן בוחנת במאמרה את תהליך החלת החוק הישראלי על הפלסטינים בשטחים: אף שמבחינה משפטית תיאורטית החוק הישראלי אינו תקף בשטחים, עוד ועוד חלקים של המשפט הישראלי הפלילי מאומצים בשני העשורים האחרונים אל תוך המשפט הצבאי. המערכת הצבאית מציגה את אימוץ החוק הישראלי כאסטרטגיה שנועדה לשמור את זכויות הנאשמים הפלסטינים. אלא שלמעשה, בהולכם בנתיב המוכר והנוח של החוק הישראלי, המחזק את זיקתם למערכת המשפט הפועלת מעברו השני של הקו הירוק, השופטים הצבאיים בשטחים עיוורים לצורכי האחר ולנקודת מבטו: החוק הישראלי המוחל על הנאשמים הפלסטינים (ממש כמו השפה העברית שבה מתפרסמים החוקים ומתנהלים הדיונים) אינו נגיש להם ולעורכי דינם ולכן החלתו מונעת מהם לנהל הגנה משפטית אפקטיבית. זאת ועוד: בהיותם תושבים של שטח כבוש, הנאשמים ועורכי דינם הפלסטינים ממילא אינם שותפים ליצירת החוק החל עליהם וזכויותיהם להגדרה עצמית ולהשתתפות פוליטית דמוקרטית מופרות. כך, בשם השאיפה לזכויות אדם, החלת החוק הישראלי הופכת למאפיין של סיפוח דה-פקטו.

מאמרו של חגי רם הוא חלק ממחקר ראשון מסוגו הבוחן כיצד הוגדרה "בעיית החשיש" בפלסטין/ישראל מאז תקופת המנדט ומדוע הועמסו על החשיש משמעויות מגוונות שאין להן קשר של ממש לא עם החומר עצמו ולא עם השפעותיו הפסיכו-אקטיביות. רם מתבונן בידע על הקנבים שהגיע לכאן כחוליה בשרשרת של "תיאוריות נודדות". הידע המערבי על החשיש התעצב במהלך מפגשים קולוניאליים עם אוכלוסיות באסיה ובאפריקה שצריכת חשיש הייתה חלק בלתי נפרד מתרבותן; במפגשים אלה נודעה לחשיש חשיבות רבה בתהליך ההגזעה של עמים ילידים שונים ובדחיקתם לשוליים. בהמשך, בכל מקום שאליו נדד, הותאם הידע הזה להיררכיות החברתיות המקומיות; החשיש תרם להדרת האוכלוסיות שצרכו אותו וקיבע אותן במעמד חברתי נחות. וכך, משנחת ונקלט בפלסטין המנדטורית, הידע הקולוניאלי על החשיש הוחל על הצרכנים העיקריים של החומר — תחילה על הפלסטינים ועל ערביי המדינות השכנות, ולאחר 1948 גם על מהגרים-עולים מארצות מוסלמיות. אף שאין עדויות לכך שהפריזו בצריכת חשיש, הידע שימש לאוריינטליזציה ולאשרור הנחיתות של המזרחים בישראל. עבודתו של רם, המשתלבת בדיון ביקורתי ער המתנהל בשנים האחרונות על מקומם של חומרים פסיכו-אקטיביים בחברות שונות ובזמנים שונים, מגלמת בעצמה נדידה (של תובנות אקדמיות), המצטרפת אל שתי הנדידות הנדונות במאמר (נדידת החשיש ונדידת הידע הקולוניאלי על אודותיו).

אורי שורץ דן בשיוניים בסטרוקטורה האתנו-מעמדית בישראל, בגבולות הקבוצתיים שמשמשים בסיס להדרה ולהערכת הזולת ובשפה הזמינה לייצוג גבולות אלו. לטענתו,

בעשורים האחרונים עברה החברה בישראל תהליך של מעמד — כלומר התחזקות של גבולות סימבוליים וחברתיים-מעמדיים לצד היחלשות הגבולות האתניים. ואולם, התהליך הזה לא לווה בהתפתחות שפה מעמדית או שיח המכיר במעמד כבסיס לעמדת סובייקט זהותית. בנסיבות אלו מתחזק השימוש המטפורי בקטגוריות האתניות הוותיקות, המוטענות ברובד משמעות נוסף, מעמדי במובהק. וכך, כשישאלים משתמשים בקטגוריות אתניות הם מתכוונים לעתים קרובות למעמד: שוורץ מדגים כיצד נעשה שימוש מטפורי במילה "אשכנזי" כדי לסמן את סגנון החיים של המעמד הבינוני. שימוש זה מציג את מעמד הביניים המזרחי העולה בתור חריגה, סטייה שאינה אותנטית מעצם הגדרתה. "השתכנות", קובע אפוא שוורץ, איננה דפוס ממשי של "passing", כפי שטענו אורנה ששון-לוי ואבי שושנה במאמרם בגיליון 42 של תיאוריה וביקורת — כלומר חקיינות תרבותית לצורך היטמעות בקבוצה הלא מסומנת — כי אם אפקט שיחני של תיוג המופנה נגד מעמד הביניים המזרחי מעצם חוסר ההלימה לכאורה בין שיוכו המעמדי לשיוכו האתני.

מאמרה של מירב פרץ עוסק בתופעת ההימנעות משירות בצבא, המכונה על פי רוב "השתמטות". השיח הרווח נוטה לכרוך את חוסר הנכונות של צעירים ישראלים לשרת בצבא עם תפיסות אינדיבידואליסטיות-חומריות ועם אתוס כלכלת השוק המתפשט בחברה בעשורים האחרונים. פרץ, שנסמכת על ראיונות עומק עם עשרות נשים וגברים שנמנעו משירות צבאי (כלומר יזמו שימוש במערכת הנהלים הצבאית על מנת להשתחרר מחובתם החוקית לשרת בצבא), מציעה הסבר שונה לתופעה. לטענתה, לא תגמולים חיצוניים, אלא רגשות פנימיים — ובעיקר תחושות של אי-הלימה, חרדה, ניכור ואבסורד ביחס לזירה הצבאית — הם ההסבר המרכזי שעומד מאחורי פרקטיקת ההימנעות משירות צבאי ושמנסח אותה כפעולה לגיטימית בעיני מבצעה. הצדקה זו נשענת על עמדה רגשית וקוגניטיבית שמכירה בזכותו של הפרט לממש רצונות מונעי רגשות ואינסטינקטים פנימיים ייחודיים ולפעול למען טובתו הנפשית כאשר הוא חווה איום ממשי עליה. עמדה זו חותרת תחת מנגנוני הנרמול והאזרוח של השירות הצבאי ותחת המשמעויות ה"טבעיות" שהוא אמור לכאורה לקבל. עם זאת, מאחר ששיח ההצדקה הרגשי הזה מנסח את ההימנעות כפעולה אישית ונטולת יומרות פוליטיות, הוא אינו מערער על התפיסה הרווחת הרואה בשירות הצבאי בישראל הגנה הכרחית על הקיום המדינתי, ועל כן הוא עשוי להוביל לרגשות אשמה הנובעים ממה שנחווה כפער בין הצורך הפרטי לצורך הקולקטיבי.

מאמרו של יאיר ליפשיץ מצטרף לשורת מחקרים העוסקים במקומו של שיר השירים בתרבות הציונית. כידוע, משוררים, פזמונאים, אמנים וכוריאוגרפים הרבו לעשות שימוש פסטורלי בשיר השירים: העיר (המזוהה במקור המקראי עם דיכוי ואלים) נמחקת לרוב מהצורות, ואילו תיאורי הטבע מתפקדים כמרחבים של שחרור גופני וארוטי — שחרור שהציונות עצמה ביקשה לממש. כנגד הפרשנות המוכרת הזו, ליפשיץ מציע לבחון את מקומו של השיר בזירת התיאטרון. לתפיסה הרואה בשיר השירים טקסט פסטורלי יש שורשים ספציפיים במורשת הכתיבה הדרמטית במערב, ובהתאם — יש לה זיקות ישירות לדינמיקות

המרחביות שמתקיימות בתיאטרון. עם זאת, רק מחזות עבריים מעטים לאורך המאה העשרים עסקו ישירות בשיר השירים. ליפשיץ מדגים כיצד דווקא היצירות הדרמטיות הללו (ובמקרה אחד, גם יצירה ספרותית) מציעות קריאת נגד לשימוש הרווח בשיר השירים בתרבות הציונית: היצירות הדרמטיות משיבות את המרחב העירוני למרכז ההתרחשות, מעמתות את העיר והטבע בקונפליקט גלוי ומציגות את ניצחונה של העיר. כך, באמצעות השימוש בחלל התיאטרוני, היצירות הדרמטיות חושפות כמה מן הפרדוקסים הטמונים בכינון התרבות העברית.

עאמר דהאמשה וליאורה ביגון עוסקים במעמדן של הערבית והעברית בשילוט הדרכים בגליל. לאור העובדה שהמרחב בישראל הוא תוצר של הבניה ממסדית-לאומית, דהאמשה וביגון רואים בשלטי הדרכים מכשיר רב-עוצמה בידי המדינה להקניית ערכים תרבותיים, חברתיים ולאומיים לתושביה. סקירה שיטתית של היבטים שונים של השילוט — מיקומם וארגונם של השמות הערביים והעבריים על השלטים, הבולטות שלהם בנוף וסוגיית כתיבתם ותעתוקם — מצביעה על קיומה של מדיניות רטורית הפועלת בשני כיוונים המשלימים זה את זה. מצד אחד, השלטים יוצרים הדרה מרחבית של הזיכרון הפלסטיני, בניסיון לאזרח את החברה הפלסטינית באמצעים לשוניים מניפולטיביים, שיביאו אותה לקבל את דימויי השלטון על חשבון הקורפוס הטופונימי העשיר שלה ולפתח קשר מטושטש ומעורפל לסביבה; ומצד שני, השלטים מנכיחים את זהותה של הלשון העברית ואת עולם הדימויים הנקשר אליה במטרה לתמוך בפרויקט הציוני, לחזק את התודעה האזורית של דוברי העברית ולפתח בהם תחושת שייכות וניכוס מרחבי. עם זאת, כפי שקורה לא פעם במצבים קולוניאליים סבוכים, בשטח מתקיים ממד חתרני, הבא לידי ביטוי, במקרה זה, בתוספות גרפיטי על השילוט הקיים.

ולבסוף, חנן חבר מאתר במאמרו את עקבותיה של הנכבה בכתיבתו של אהרן אפלפלד. ככלל, יצירתו של אפלפלד עיוורת לנרטיב הפלסטיני, אולם לסיפור אחד שבו מתמקד המאמר — "בקומת הקרקע" — משתרבים להם קרעי זיכרון של הטראומה הפלסטינית, המובאים כמעט בעל כורחו של אפלפלד, לצד זיכרון השואה: במרכז העלילה ניצבים, כמו ברבות מיצירותיו של אפלפלד, מהגרים ניצולי שואה, אלא שהפעם הם ממוקמים בתוך בית פלסטיני שנחרב במלחמת 1948. חבר טוען כי כניסתו של אפלפלד אל שורות כותבי הספרות הריבונית של "דור המדינה" הטילה עליו אחריות מפוצלת: מצד אחד הוא נדרש להיענות בכתיבתו לתביעה לייצג במסגרת הריבונות הישראלית את הטראומה של הקורבן היהודי, ומצד שני נתבע ממנו, כישראלי, ליטול על עצמו אחריות לטראומה של המעוול שחולל את הנכבה. רתיעתו של אפלפלד המהגר והפליט מהגיוס של טראומת השואה ומהמסגור של זיכרונו כזהותם האקסקלוסיבית של חברי מדינת הלאום היהודית מביאה אותו להנכיח בדרך אגב את זיכרון הטראומה הפלסטינית, מבלי לראות בו איום על זהותה של המדינה היהודית ועל צדקת קיומה. זכר הטראומה הפלסטינית, המסרב להיעלם, משיב אותנו אל ההקשר ההיסטורי — הניצב מאחורי ה"שוב", ה"עוד פעם" — החיוני כל כך להבנת האלימות של קיץ 2014.

*

במרכזו של כל גיליון של כתב העת תיאוריה וביקורת ניצבים מאמרים אקדמיים העוברים תהליך שיפוט קפדני בידי קוראים מומחים: זו הייתה ועודנה מטרתו העיקרית של כתב העת, והמערכת עושה מאמצים ניכרים כדי להבטיח את איכותו חסרת הפשרות של תהליך השיפוט. עם זאת, לאורך השנים פורסמו לצד המאמרים הללו גם מסות – טקסטים משוחררים יותר, אשר אינם נענים בהכרח למבנה השיח האקדמי (ולכן אינם יכולים, או נדרשים, לעבור שיפוט אקדמי), אבל דווקא משום כך מסוגלים לפרוץ את הגבולות המקובלים ולנסח דיון ביקורתי ומקורי. לצד המסות, ולצד מלאכת האוצרות החזותית (המכונה "תיק עבודות"), החל כתב העת לפרסם מגיליון 27 ואילך (סתיו 2005) מדור שנקרא "בין ספרים", שבו הופיעו "מסות ביקורתיות" (המונח האנגלי מדויק יותר: review essays) שהציגו את ההקשרים הנושאים והאידיאולוגיים בין ספרים שונים. במשך השנים פורסמו בכתב העת גם טקסטים אחרים – תגובות קצרות, רבי־שיח, מסות ביקורתיות שסקרו סרטים, מופעים או תערוכות – וההפרדה בין הקטגוריות השונות הייתה לעתים יותר פורמלית מאשר עניינית.

החל מהגיליון הזה כל הטקסטים הללו ייכללו במסגרת אחת, שכותרתה "מסה וביקורת". הכותרת נועדה להבהיר את המעבר לטריטוריה סגנונית שונה, המתקיימת כאמור באותו מרחב עמום הפרוש בין המאמר האקדמי, הפרוזה והרצנזיה; היא מתכתבת עם שמו של כתב העת אבל גם מבליטה את יחסי הגומלין המורכבים בין משמעויותיה השונות של ה"ביקורת", המשתרעות מהביקורת הקאנטיאנית הטהורה ועד לשימוש היומיומי־קשורתי במושג. וכך, במקביל למקום המרכזי שנמשיך להקצות לסקירות הספרים (בעריכתם המסורה של יניב רוזן־אל ואלה גלס) נפרסם במדור מפעם לפעם גם מאמרי ביקורת שיעמידו במרכזם טקסט תרבותי אחד או יותר (כגון הצגה, סרט, סדרת טלוויזיה, ספר, תערוכה, מופע או תופעה) הנוגע לחברה ולתרבות בישראל. הטקסטים התרבותיים הללו ישמשו מצע לדיון רחב יותר, הכולל אבחנות ותובנות תיאורטיות או פוליטיות הרלוונטיות לקיומו של תיאוריה וביקורת כבמה ישראלית.

עד כאן ה"ביקורת"; אבל מה בדבר מושג חמקמק כמו ה"מסה"? בתכתובת דוא"ל שניהלנו באחרונה, יונית נעמן ואני, סיפקה לי יונית תיאור נהדר של הסוגה, המסרבת בתוקף להתקבע בהגדרה אחת ברורה. ברשותה, אני מביא אותו כאן, בשינויים קלים:

המסה מתירה חופש גדול יותר מבחינות מסוימות, היא קרובה יותר לנפש ונצמדת פחות לתיאוריה, היא קרובה יותר לספרות אבל אינה נענית לקטגוריה של "פיקשן", יש בה יותר מן הביוגרפי אבל לא בהכרח פחות מן התיאורטי, וכשהיא כתובה היטב, היא תבטא תמיד גם את הסוציולוגי, ההיסטורי, הספרותי או האחר.

המסה סובלת מיוקרה אקדמית פחותה, בצדק או שלא, אבל נדמה לי שבמבחן היפוך הקריביים או התמורות בתודעה, תמיד יהיו לצד מאמרים (ואולי אפילו לפנייהם) מסות מטלטלות. האם פרויד כתב מאמרים או מסות? וירג'יניה וולף? ברנר? ביאליק? פנון? כהנוב?

נדמה לי שבחלוקה גסה ובינארית, המסה היא תאומתו הנשית של המאמר הגברי. המאמר מסודר, קוהרנטי, ליניארי, מציית לכללים נוקשים וכתוב בשפה נהירה ובדיאלקט המוכרים לקהל היעד.

המסה, לעומתו, לא מתחילה בהכרח בהתחלה ולא מסתיימת בהכרח בסוף. היא עשויה לפתוח יותר מלסגור (נכון שגם מאמר טוב אמור להשאיר שאלות פתוחות, אבל תמיד הרי יוקצה להן מקום מוגדר, ועצם הימצאן מעיד על המאמר כולו ועל האופן שבו מבקש הכותב לעגון בשיח). עם כל זאת — ועשוי להיראות כאילו אני סותרת את עצמי בלי להתבייש, אך לא היא — גם המסה ראוי לה שתהיה קוהרנטית, תשטח טיעונים, אפילו סדורים עד מאוד, ותתמקם בשדות השיח מתוך שאיפה להשפיע עליו ואף לשנותו. אלא שמהו בכללי המשחק מאפשר לה גמישות ואי־ציות וריבוי דיאלקטיים, באופן חצוף כמעט. היא עשויה להיות נהירה רק לעצמה. היא ה"ערפל בתבנית" של יונה וולך, צורת הפנטזיה המוזיקלית. ולסיכום, נדמה לי שהמשמעות הרבה שיש בפרסום מסות דווקא בתיאוריה וביקורת טמונה בראש ובראשונה בהכרה בחשיבותו של הז'אנר הזה ובהכלתו בתוך המעוז האקדמי. דווקא משום שכתב העת הזה איננו רק ז'ורנל אקדמי, אלא כזה שמבקש להביא לקדמת הבמה טקסטים ביקורתיים, מעצבי שיח ותודעה חברתית ופוליטית, נדמה לי שמוטל עליו לארח גם את ה"אחרת" של הכתיבה התיאורטית־ביקורתית.

*

רבים מהעקרונות שמתארת יונית נעמן באים לידי ביטוי בביקורת הספרים שלה, הפותחת את מדור "מסה וביקורת" בגיליון זה ומתמקדת בטקסטים מסוגות שונות התורמים יחד לשרטוט פניה של העיירה ירוחם מתוך חוויותיהם של המתגוררים בה. נעמן בוחנת אסטרטגיות שונות המשמשות להתמודדות עם מציאות חברתית־גיאוגרפית דכאנית ומגבילה. האסטרטגיה המובילה היא הפנייה אל הדת, וזו מתגלה בשני מופעים: ה"התחזקות" הדתית, המקבלת ממד של חתרנות כנגד המסגרת ההגמונית שהולידה דיכוי, הדרה ונחשול; והגרעינים התורניים הפועלים בעיירות הפיתוח ומבקשים לייבא אליהן את ערכי הציונות הדתית. לצד אלה, עולות אפשרויות נוספות לגאולה: גאולה מחולנת, בדמות הפנייה אל התרבות הפופולרית ואל המדיום הטלוויזיוני, וגאולה אלטרנטיבית, הפותחת פתח של התנגדות לדטרמיניזם שנכפה על ידי המתכננים מלמעלה.

הפנייה אל הדת ניצבת גם במרכז המסה של תומר פרסיקו, המצביעה על תמורה תרבותית עמוקה שעוברת על המערב בימינו: הפיכתה של הדת לאתיקה, לדרך חיים. תמורה זו, שנשענת על קריסתה של התפיסה המונותיאיסטית והטרנסצנדנטית ששימשה אבן דרך במערב מאז התנצרותה של האימפריה הרומית, היא למעשה סוג של חזרה אל ימי יוון ורומי מכאן ואל תרבות המזרח הרחוק והודו מכאן. התפיסה החדשה של הדת, המתמקדת ב"דרך הנכונה לחיות את החיים", זוכה לגילויים אופייניים ביהדות של ימינו ובישראל בפרט בדמותה של רוח הניו־אייג', ופרסיקו עומד על אותם גילויים הן בחברה החילונית והן בחברה הדתית. במרכז תיק העבודות שאצרו יעל מסר וגלעד רייך עומד "המבט מלמעלה". ניכוס השמים בידי המדינה החל בסוף המאה התשע־עשרה, כחלק מהמנגנון הקולוניאלי האירופי: המבט מהאוויר אפשר לקטלג, לארגן ולנהל מרחבים גיאוגרפיים מתוך התעלמות מהאוכלוסייה

המקומית. עם הזמן, השימוש הממסדי בצילום אווירי הפך את המבט מלמעלה לשם נרדף לשליטה, למעקב ולאלימות. הדימויים המובאים בתיק העבודות מדגימים כיצד אמנים, מדענים, מעצבים, עיתונאים, ארכיטקטים ואקטיביסטים משתפים פעולה בשנים האחרונות בקבוצות מחקר ופעולה טרנס־דיסציפלינריות העוסקות בפירוק המרחב האווירי מהשליטה הממשית של המדינה ומנקודת המבט האוטוריטרית. הדימויים מתכתבים עם הרקע ההיסטורי אבל גם מציעים אלטרנטיבות לאופן שבו דימויים מהאוויר מיוצרים, מנותחים ומופצים. חלק מהפרויקטים נוטים לקוטב האקטיביסטי, המתמקד יותר בפעולה ופחות בייצוג, ואילו פרויקטים אחרים מדגישים את הוויזואליות החדשה שיוצר המבט מלמעלה ואת הקשר בין הוויזואליות הזו לשפה אסתטית־אתית המנטרלת את הצילום האווירי מהאסוציאציות של שליטה ופיקוח.

שני בר־טוביה ואורן ברק בוחנים את שומרי הסף, סרטו התיעודי של דרור מורה, שמציג ראינות עם שישה ראשי שב"כ לשעבר השוטחים את נקודת מבטם באשר לסכסוך הישראלי־פלסטיני על מגוון היבטיו. הסרט עורר פולמוס ציבורי ער, ואולם בניגוד להתייחסות הרווחת הן מצד המצדדים בסרט והן מצד המקטרגים, שמצאו בו ביקורת חסרת תקדים על מדיניות ישראל כלפי הפלסטינים לאורך השנים, בר־טוביה וברק טוענים כי בסופו של דבר, הביקורת המובעת בסרט אינה קוראת תיגר על הנחות היסוד של המדיניות הישראלית אלא דווקא מאשרת אותן.

יופי תירוש כותבת על אפס ביחסי אנוש, סרטה של טליה לביא. בכלים של הומור וסרקזם, הסרט מותח ביקורת נוקבת על מקומן השולי של הנשים בצבא ועל ההחפצה וההקטנה שהן חוות במהלך שירותן. ואולם הניתוח של תירוש מתמקד גם בקשר ההדוק שבין סקסויזם למיליטריזם: כשם שהאויב — דהיינו הפלסטינים — נחשבים לאחר האולטימטיבי, כך גם הנשים בצבא עוברות תהליך של אחרות והזרה ונחשבות לסוג שונה מן היסוד של בני אנוש. מנקודת המבט הסקסיסטית, השוני המהותי הזה בין נשים לגברים הוא שמצדיק — ואף מחייב — את היחס השונה כלפי נשים. החשיבות המיוחדת של הסרט ניכרת דווקא לנוכח "צוק איתן", שבמהלכו יצא הסרט לאקרנים וזכה לתהודה רבה.

רות פרסר מציעה קריאה קווירית של מגילת רות. במרכז הטקסט הפרשני שלה מציבה פרסר את סיפור היחסים בין שתי נשים, רות ונעמי, ובקריאתה היא שוזרת ובוחנת מושגים כגון הגירה, גלות, בחירה, נאמנות, פטריארכיה, שארות והישרדות — מושגים שהרלוונטיות שלהם לנשים בימינו נותרה בעינה. העובדה שהמסה נכתבת בברלין (פרסר מזכירה לנו כי גם במגילת רות, יוקר המחיה, או הכרסום באפשרות לחיות בכבוד, הוא שמניע את העלילה) מוסיפה לטקסט ממד אקטואלי נוסף.

ולבסוף, איל עמיר סוקר שני ספרים העוסקים באדריכלות בקיבוץ ובוחן דרכם את ניסיונותיהם של מייסדי הקיבוץ לייסד חברה אוטופית ואת האופן שבו מתכנני הקיבוץ פירשו ניסיון זה ויישמו אותו. בין היתר, עמיר עומד על האירוניה הנעוצה בכך שהתכנון הקיבוצי שאב השראה רבה מרעיון אדריכלי שהוא תולדה מובהקת של העידן הקפיטליסטי — "עיר

הגנים" — שממנו התגלגלה גם צורת היישוב המובהקת של הכורגנות, הפרוורים העירוניים. דגש מיוחד ניתן בסקירה למקומו של חדר האוכל, שהוא, כך כותב עמיר, "ה'פרזנטור' המובהק של האידיאולוגיה הקיבוצית כלפי פנים וכלפי חוץ". אם אכן קיים היבט אוטופי בתופעה הנקראת קיבוץ, כותב עמיר, אין ספק שחדר האוכל הוא המייצג הנאמן ביותר שלו. אין פלא שבקיץ הארור של 2014 הפך המרחב האוטופי הזה לנקודת ציון מרכזית באגדות הזומבים שרקמו לעצמם ישראלים כה רבים — אגדות שתיארו, בין היתר, כיצד הזומבים הפלסטינים מבליחים ממנהרה המובילה מעזה הישר אל לב חדר האוכל הקיבוצי.⁴ הנה כי כן, למרות עידן הדעיכה וההפרטה שעבר על התנועה הקיבוצית, "חדר האוכל" ממשיך להזין את הדמיון הקולקטיבי — הפעם בתסריט דיסטופי שנמנע רק הודות ל"נס" של הרגע האחרון (כמובן, עד הפעם הבאה).

החזרה המעגלית לזומבים מזכירה לנו כי גם אם כותרת המדור החדש נועדה ליצור חציצה ברורה בין שני חלקי הגיליון, הגבול הזה — ממש כמו הגבולות הנדונים ברבים מהטקסטים המתפרסמים בגיליון הזה — הוא גבול גמיש ונזיל. אנו מקווים כי המסות ומאמרי הביקורת שיתפרסמו בחלקו השני של כתב העת ימשיכו לנהל דיאלוג ער עם המאמרים האקדמיים הפותחים את הגיליון, ואנו מזמינים אתכם להשתתף בדיאלוג הזה.

4 אורי אבנרי, למשל, התייחס לתסריט הזה כשכתב: "לאוכלוסייה ב'עוטף עזה' המנהרות הן מקור לאימה. לא ממש מצחיק לחשוב על ראש של לוחם פלסטיני צץ פתאום מהרצפה באמצע חדר-האוכל". אורי אבנרי, 2014. "פגישה מתחת לאדמה", גוש שלום, 2.8.14, <http://tinyurl.com/k4vo5pd>.